

แบบอย่างลัทธิลัทธิในสมัยสุโขทัย

ศ. โชติ กัลยาณมิตร

ชนชาติไทยเมื่อยังมีถิ่นฐานอยู่ในอาณาจักรน่านเจ้า นั้น เป็นชนชาติที่นับถือพุทธศาสนา ลัทธิมหายานมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7 การที่ทราบว่าเป็นชนชาติไทยนับถือพุทธศาสนาในครั้งนั้นก็โดยอาศัยจดหมายเหตุของจีนสมัยราชวงศ์ถังบันทึกไว้ ต่อมาเมื่อชนชาติไทยได้อพยพลงสู่ดินแดนที่เรียกว่าแหลมทอง เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 16 และ 17 ต่างก็แยกย้ายกันเป็นกลุ่มแสวงหาที่ตั้งถิ่นฐานใหม่ ปะปนอยู่กับชาวบ้านท้องถิ่นเดิม หรือทยอยกันเข้าไปอาศัยอยู่ร่วมกับชนในอำนาจปกครองของชาติที่เป็นเจ้าของอาณาเขตอยู่ก่อน

ชนชาติไทยสายหนึ่งได้เดินทางเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทย ในขณะที่ดินแดนแถบนั้นยังอยู่ในอำนาจปกครองของเขมร และเมื่อชนชาติไทยสายนั้นมีอำนาจกล้าแข็ง ก็สามารถตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นได้ในปี พ.ศ. 1800

เมื่อเริ่มอาณาจักรสุโขทัยนั้น ในสุโขทัยมีพุทธศาสนาทั้งฝ่ายมหายานและเถรวาท นอกจากนั้น ประชาชนยังรับนับถือลัทธิพราหมณ์ที่เขมรได้นำมาเผยแพร่และเป็นลัทธิประจำชาติของเขมรอยู่ก่อนนั้นด้วย ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าโบราณสถานในสุโขทัยมีทั้งที่สร้างขึ้นในพุทธศาสนา และมีทั้งที่เป็นเทวสถานในลัทธิพราหมณ์

สำหรับวัดในพุทธศาสนาทั้งสองลัทธิ นั้น ต่อมาก็คงจะได้แปลงเป็นวัดในลัทธิเถรวาทอย่างลัทธิลัทธิไปทั้งหมด ส่วนเทวสถานบางแห่งก็คงเปลี่ยนเป็นวัดในพุทธศาสนาไปด้วยดังเช่นวัดศรีสวาย แต่เทวสถานบางแห่งก็ยังคงเป็นเทวสถานในศาสนาเดิมซึ่งก็ยังมีเหลือให้เห็นได้ในปัจจุบัน

การรับนับถือพุทธศาสนาในสมัยเมื่อเริ่มอาณาจักรสุโขทัย ก่อนสมัยลัทธิลัทธิลัทธิลัทธิจะเป็นเช่นไรไม่ปรากฏแน่ชัด แต่ในสมัยสุโขทัยนั้น พุทธศาสนา ลัทธิลัทธิลัทธิลัทธิได้เริ่มเป็นที่รู้จักและได้รับความนิยมในรัชกาลของพ่อขุนรามคำแหง (พ.ศ. 1820-1860) การประพาสปฏิบัติของพระภิกษุลัทธิลัทธิได้สร้างความเลื่อมใสให้กับชาวสุโขทัยอย่างมาก จนถึงกับพ่อขุนรามคำแหงได้ทรงอาราธนาพระมหาสวามีเถระภิกษุในลัทธิลัทธิลัทธิลัทธิจากนครศรีธรรมราชให้ขึ้นมาเป็นพระสังฆราชฝ่ายวนวาสีในสุโขทัย และพุทธศาสนาอย่างลัทธิลัทธิลัทธิลัทธิก็ได้มีฐานมั่นคงในประเทศไทยสืบแต่นั้นมา

แม้ว่าอาณาจักรสุโขทัยจะสูญสิ้นอำนาจและความเจริญไปแล้วก็ตาม แต่โบราณสถานและโบราณวัตถุอันเป็นพยานหลักฐานของความเจริญในสมัยนั้นก็ยังปรากฏอยู่ ประกอบกับในสมัยสุโขทัยเองและในประเทศข้างเคียงมีพงศาวดารและเรื่องราวจารึก ให้นักประวัติศาสตร์และผู้ใคร่สนใจศึกษาได้มีโอกาสค้นคว้าสอบสวนรายละเอียด ซึ่งก็มีผู้เขียนรายงานการศึกษาไว้มาก แต่กระนั้นก็ตาม ก็ยังมีเรื่องราวในแง่มุมอื่นที่น่าสนใจอีกไม่น้อย

ผู้เขียนได้เคยศึกษาเรื่องไตรภูมิพระร่วงว่ามีผลต่อรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยอย่างไร การศึกษาในครั้งนั้นได้ทำให้เห็นคำตอบอันน่าเชื่อว่าจะเป็นหลักเกณฑ์ในรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยหลายสิ่งหลายประการ ดังที่ได้พิมพ์เผยแพร่มาแล้วในวารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2521 และในหนังสือลักษณะไทยของธนาคารกรุงเทพ พ.ศ. 2525 และเรื่องไตรภูมิพระร่วงที่ได้ศึกษาในครั้งนั้นก็เป็นเรื่องราวในพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ที่พญาลิไท พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 5 ของอาณาจักรสุโขทัยได้ทรงนิพนธ์ไว้

ในที่นี้ผู้เขียนมีความเห็นว่าลัทธิลังกาวงศ์ได้มีส่วนสร้างความเจริญให้กับอาณาจักรสุโขทัยและประเทศไทยในสมัยต่อมาเป็นส่วนรวม เรื่องราวของลัทธิลังกาวงศ์เมื่อแรกปรากฏในสมัยสุโขทัยจึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาในลักษณะอื่น ๆ อีก ในฐานะที่ผู้เขียนมีพื้นฐานการศึกษาทางด้านสถาปัตยกรรมผู้เขียนจึงเห็นว่าน่าจะได้ทดลองศึกษาในด้านรูปแบบของวัดที่มีอยู่ในสมัยสุโขทัย ว่าลัทธิลังกาวงศ์ได้ให้อิทธิพลอย่างไรบ้าง และรูปแบบของวัดในอิทธิพลนั้นมีส่วนในการพัฒนาสถาปัตยกรรมไทยอย่างไร

บทนำ

วัดในอดีตนับตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา สังเกตได้ว่ามักไม่มีอาคารถาวรที่สร้างขึ้นเป็นพระอุโบสถอยู่ในเขตของวัด จะมีบ้างก็เป็นบางวัด แต่ก็นับว่ามีอยู่น้อยมาก เช่นวัดป่ามะม่วงในสุโขทัยที่พบว่ามิพระอุโบสถอยู่¹ วัดนี้เริ่มแรกสร้างขึ้นเป็นวัดสำหรับพระสังฆราชฝ่ายอรัญวาสีในลัทธิลังกาวงศ์ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงอาราธนาขึ้นมาจากนครศรีธรรมราช ดังนั้นจึงน่าเชื่อว่าวัดนี้จะ เป็นศูนย์กลางที่เผยแพร่ลัทธิลังกาวงศ์ในยุคนั้น นอกจากนี้ ก็มีพระอุโบสถสร้างขึ้นในวัดอีกบางวัด ซึ่งคาดว่าน่าจะเคยเป็นวัดที่มีพระภิกษุชั้นพระมหาเถรจำพรรษาอยู่ สำหรับพระอุโบสถที่ตรวจพบนั้น ตัวพระอุโบสถที่เป็นรูปสถาปัตยกรรมถาวรมักไม่ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่แสดงให้เห็นว่าเป็น

ตำแหน่งสำคัญดังเช่นในสมัยปัจจุบัน เป็นต้นว่า ตัวพระอุโบสถไม่อยู่ในแนวแกนประธานขององค์พระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเป็นประธานของวัด

การที่ในบริเวณวัดไม่มีพระอุโบสถนั้นมิได้หมายความว่า การปฏิบัติศาสนกิจในพระอุโบสถไม่มีความจำเป็น ในอดีตนั้น การกระทำสังฆกรรมก็มีกระทำเช่นเดียวกับในสมัยปัจจุบัน เช่นมีความจำเป็นในการบวชกุลบุตร และการรับภิกษุ การที่วัดไม่มีอาคารถาวรเป็นพระอุโบสถนั้นเข้าใจว่าไม่มีความนิยมสร้างกันขึ้นด้วยเหตุผลทางคตินิยมบางประการ และเห็นว่าวิธีกรอื่นที่จะกระทำสังฆกรรมได้ สำหรับวัดที่พบว่า มีพระอุโบสถเป็นอาคารถาวรนั้น ก็ไม่น่าจะเชื่อเสียทีเดียวว่าเป็นพระอุโบสถที่สร้างขึ้นสมัยเดียวกันกับที่สร้างวัดนั้นขึ้น หากจะมีคำถามว่า ก็เมื่อเช่นนั้นในอดีตพระภิกษุกระทำสังฆกรรมกันได้อย่างไร การตอบข้อสงสัยนี้จำเป็นจะต้องพิจารณาถึงคติความเชื่อที่มีมาในอดีตประกอบไปด้วย เป็นต้นการห้ามมิให้กระทำอุโบสถกรรมกับพระภิกษุต่างลัทธิหรือนิกาย และห้ามมิให้กระทำอุโบสถกรรมในบริเวณที่มีพื้นที่ที่ไม่บริสุทธิ์ แต่อาจกระทำได้ในสถานที่ที่สร้างขึ้นกลางน้ำ ให้ห่างจากฝั่งชั่วคราวระยะสามน้ำไม่ถึง กับเมื่อทอดสะพานเดินข้ามจากฝั่งไปสู่สถานที่กระทำอุโบสถนั้นแล้ว ก็จะต้องชักสะพานนั้นออกเพื่อมิให้มีส่วนติดต่อกับแผ่นดินที่ถือว่าไม่บริสุทธิ์

เขตสังฆกรรมตามลัทธิลังกาวงศ์

การกล่าวถึงความไม่บริสุทธิ์ของผืนแผ่นดินที่จะกำหนดเป็นเขตกระทำสังฆกรรมนั้น ในที่นี้มิได้หมายถึงพื้นที่ที่มีสิ่งปฏิภูลสะสมอยู่แต่เพียงประการเดียว แต่พื้นที่ที่ไม่บริสุทธิ์นั้นหมายถึงที่ดินที่เคยใช้ประกอบการอัปมงคลต่าง ๆ เช่นที่ดินที่เคยใช้เป็นตระแวงแกง ที่ดินที่เป็นหรือเคยเป็นสุสาน โดยเฉพาะในลัทธิลังกาวงศ์นั้นพึงเล็งถึงที่ดินที่เป็นหรือเคยเป็นที่ปฏิบัติศาสนกิจต่างลัทธิหรือต่างศาสนาด้วย ความเชื่อนี้มีผลกระทบต่อวัดที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัย ซึ่งพอจะเห็นตัวอย่างได้จากโบราณสถานที่ยังคงเหลืออยู่ในสมัยปัจจุบัน

1. สร้างวัดขึ้นโดยไม่มีอาคารถาวรที่แสดงว่าเป็นพระอุโบสถ
2. สร้างวัดขึ้นโดยมีการขุดคุ้ยน้ำล้อมรอบ วัดประเภทนี้อาจมีอาคารถาวรที่เป็นพระอุโบสถสร้างไว้ด้วย
3. สร้างวัดขึ้นเชื่อมต่อกันหลายวัดโดยไม่มีพระอุโบสถ
4. สร้างวัดขึ้นโดยไม่มีวัตถุประสงค์ให้เป็นสังฆาราม

การที่ในบริเวณวัดไม่มีพระอุโบสถที่เป็นอาคารถาวรนั้น อาจมีข้ออธิบายได้ดีประการหนึ่งคือ เมื่อสงฆ์มีความจำเป็นในการทำสังฆกรรม สงฆ์อาจสมมติสีมาขึ้นชั่วคราว เมื่อสิ้นธุระแล้วก็ปล่อยให้ชำรุดผุพังไป ข้อสันนิษฐานนี้อาจเป็นไปได้แต่ในข้อเท็จจริงแล้วปรากฏว่าไม่เคยมีพยานวัตถุหลงเหลือให้เห็นในที่ใด ในทางตรงกันข้ามกลับมีหลักฐานในศิลาจารึกหรือในพงศาวดารที่พระเถระผู้ทรงคุณในพระไตรปิฎกหรือทรงชวีไฉนเป็นหลักฐาน เช่นกล่าวว่ามีการสร้างขนานน้ำสมมติขึ้นเป็นโบสถ์เพื่อทำสังฆกรรมหรือบวชกุลบุตร มีตัวอย่างระบุในจารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ 3 กล่าวถึงสังฆกรรมเพื่อแก้อธิกรณ์ที่ "... ภิกษุบริษัททั้งหลายชุมนุมกันในกะลาอุโบสถอันอยู่ไชเล..." (บรรทัดที่ 22)² และในสังคิตวงศ์มีกล่าวถึงการอุปสมบทพระภิกษุลังกาวงศ์ในร่วมสมัยกับสุโขทัย ดังมีข้อความว่า "... พระเถรทั้งหลายที่อุปสมบทในท่าสมานที่..." และ "... สมมติขันธ์สีมาในเกาะบัลลังคที่ปก..."³ ข้ออ้างเรื่องการกระทำอุปสมบทภิกษุในลำาน้ำนี้มีปรากฏในที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง ซึ่งพอที่จะสรุปลักษณะสมมติสีมาอุโบสถเช่นกล่าวนี้ได้คือ

1. อุปสมบทบนเรือลอยกลางน้ำ หรือทำเป็นแพขนานลอยกลางน้ำ
2. อุปสมบทบนพื้นที่ที่เป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบ
3. อุปสมบทในบริเวณวัดที่มีคูขุดล้อมรอบ

สำหรับวัดที่เชื่อได้แน่นอนว่าไม่มีถาวรวัตถุเพื่อทำสังฆกรรมก็มีอยู่ด้วยเช่นกัน วัดประเภทนี้ได้แก่ วัดที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดให้เป็นวัดอนุสาวรีย์ วัดเช่นนี้ภายในวัดจะสร้างพระเจดีย์ไว้บรรจุอัฐิของบุคคลในราชสกุล ดังเช่นวัดเจดีย์เจ็ดแถวที่อำเภอศรีสัชชาลัยเป็นตัวอย่าง

ก่อนที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์จะเข้ามามีอิทธิพลในอาณาจักรนี้ เดิมสุโขทัยก็มีวัดในพุทธศาสนาอยู่ก่อนแล้ว และมีภิกษุอยู่จำพรรษาอยู่เป็นจำนวนมาก ภิกษุเหล่านั้นคงจะได้อุปสมบทกันด้วยวิธีสมมติสีมาเฉพาะคราวเช่นกัน สมมติสีมาชั่วคราวนั้นก็คงจะปลูกสร้างขึ้นไม่คงทนเป็นหลักฐานให้ปรากฏภายหลัง ต่อมาเมื่อลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาสู่ประเทศนี้ และพระภิกษุในลัทธิลังกาวงศ์ได้แสดงศิวัตถ์อันเคร่งครัดให้เป็นที่น่าเลื่อมใส ความนิยมในลัทธิลังกาวงศ์จึงเกิดขึ้นเป็นเหตุให้พระมหากษัตริย์แห่งสุโขทัย คือ พ่อขุนรามคำแหงทรงโปรดอุปถัมภ์พระภิกษุในลัทธินี้จนถึงกับอาราธนาภิกษุลังกาจากนครศรีธรรมราชเข้ามาสถาปนาขึ้นเป็นพระสังฆราช และทรง

สนับสนุนให้มีการบวชแปลงภิกษุในนิกายเดิมให้เปลี่ยนมาเป็นพระภิกษุในลัทธิลังกาวงศ์ ทรงมีพระราชศรัทธาต่อลัทธินี้จนถึงกับมีรับสั่งให้จารึกคำสรรเสริญไว้ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ความว่า “...เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีอริยัญญิก พ่อขุนรามคำแหงกระทำไอยทานแก่มหาเถรสังฆราช ปราชญ์เรียนจบปิฎกไตร หลวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลุกแต่เมืองศรีธรรมราชมา...”

ต่อมาในรัชกาลพญาลิไท (พ.ศ. 1897-1919) พระภิกษุชาวสุโขทัยสองรูปคือพระ-
 โนมทัสสี และพระสมุณะซึ่งบวชอยู่ในสำนักของพระมหาวรพตเถรสังฆราชแห่งเมืองสุโขทัยมี
 ความเลื่อมใสศรัทธาในกิตติคุณของพระมหาสวามีอุทุมพรบุปผา อันเป็นพระภิกษุฝ่ายอริยวาสนับถือ
 ลัทธิลังกาวงศ์ พระภิกษุทั้งสองรูปจึงเดินทางไปสู่สำนักของพระมหาสวามีรูปนั้นซึ่งจำพรรษาอยู่ที่
 เมืองพันในเขตรามัญที่เมืองพัน พระอโนมทัสสีและพระสมุณะได้ลาผนวชจากภิกษุภาวะเดิมและขอ
 อุปสมบทใหม่ต่อพระมหาสวามีอุทุมพรบุปผา พระภิกษุทั้งสองรูปนั้นได้อยู่ศึกษาพุทธศาสนาตาม
 ลัทธิลังกาวงศ์ถึง 5 พรรษาจึงเดินทางกลับมายังสุโขทัยเพื่อเผยแพร่วัตถุอยู่ราว 5 พรรษา จึงได้
 แบบอย่างเดินทางกลับไปสำนักของพระมหาสวามีอุทุมพรบุปผาอีกครั้งหนึ่ง การกลับมาในครั้งนี้
 อุปัชฌาย์ของท่านได้ให้วิสัยและให้สมาทานธุดงค์วัตรแล้วจึงให้กลับมาสุโขทัยเช่นเดิม การกลับ
 มาสู่สุโขทัยในครั้งนี้ ทั้งพระอโนมทัสสีและพระสมุณะได้กลับมาในฐานะพระมหาเถร⁴ สำหรับ
 พระอโนมทัสสีนั้นได้เป็นสังฆราชที่นิยมเรียกกันในสมัยนั้นว่าพระมหาสวามี ส่วนพระสมุณะเถร-
 มหาสวามีได้ไปจำพรรษาอยู่ที่ศรีสัชฌาย์ และใน พ.ศ. 1905 พญาลิไทมีพระราชศรัทธาเต็ม
 เปี่ยมในพระบวรพุทธศาสนาอย่างลัทธิลังกาวงศ์ถึงกับเสด็จทรงผนวชชั่วคราวระยะเวลาหนึ่งโดยทรงจำ
 พรรษาอยู่ ณ วัดป่ามะม่วงเมืองสุโขทัย การที่พญาลิไทได้เสด็จทรงผนวชนี้เชื่อว่าทรงกระทำตาม
 เยี่ยงอย่างพระเจ้าอโศกมหาราชและบุรพกษัตริราชในแคว้นต่าง ๆ ในอดีตซึ่งทรงเป็นองค์
 อัครศาสนูปถัมภก ซึ่งต่อมาพระมหากษัตริย์ในราชอาณาจักรไทยหลายพระองค์ก็ได้โดยเสด็จใน
 ลักษณะเดียวกัน

ในที่นี้พึงสังเกตว่า แม้ภิกษุสุโขทัยจะเป็นพระภิกษุในลัทธิเถรวาทเช่นเดียวกับภิกษุใน
 ลังกาก็ตาม แต่ภิกษุลังกานั้นมีความเคร่งครัดปฏิบัติในแบบพระอริยวาสนั้นพระภิกษุไทยที่
 ประสงค์จะมีศีลวัตรปฏิบัติตามแบบลังกาวงศ์จึงต้องลาสิกขาบจากเพศเดิมเสียก่อนแล้วจึงอุปสมบท
 เข้าเป็นภิกษุในลัทธิลังกาวงศ์ การที่ต้องกระทำดังนี้เพื่อจะได้สามารถร่วมสังฆกรรมเดียวกันได้

ในสมัยสุโขทัยนั้น การจะรู้ว่าวัดใดเป็นวัดที่สืบทอดลัทธิลังกาวงศ์นั้น เป็นการยากที่จะรู้ได้ เมื่อวัดนั้นใช้วิธีอุปสมบทโดยสมมติสีมาในลำน้ำใกล้วัด หรือในสระภายในบริเวณวัด แต่ถ้าจะพิจารณาจากการมีสระใหญ่ภายในบริเวณวัด ก็มีเหตุที่ชวนสงสัยว่าวัดนั้นอาจขุดสระขึ้นเพื่อใช้น้ำก็ได้

แต่ในแง่สถาปัตยกรรม มีวิธีสังเกตวัดในลัทธิลังกาวงศ์วิธีหนึ่งคือ การสังเกตการขุดคูล้อมวัดโดยรอบ วิธีนี้เป็นวิธีที่สมมติบริเวณวัดเป็นเกาะที่มีน้ำล้อมรอบเป็นลำคูรูปจตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า วัดประเภทนี้พบว่ามีมากในเขตที่อยู่ในอำนาจปกครองของสุโขทัย ดังเช่นว่า ป่ามะม่วงสุโขทัยหรือวัดช้างจังหวัดกำแพงเพชร หรือสังเกตจากสระที่มีเกาะอยู่ภายใน เช่นวัดตระพังสอหรือวัดตระพังเงินในเขตกำแพงเมืองสุโขทัย

อย่างไรก็ตามก็มีข้อควรระวังในการกำหนดว่าวัดใดเป็นวัดในลัทธิลังกาวงศ์จากการมีคูล้อมหรือวัดใดเป็นวัดในลัทธิเดิม เพราะวัดที่ไม่มีคูล้อมก็อาจเป็นวัดในลัทธิลังกาวงศ์ได้เช่นกันเพราะวัดนั้นอาจมีภิกษุจำพรรษาที่อาศัยการอุปสมบทจากพระอุโบสถอื่นก็ได้ เมื่ออุปสมบทแล้วก็แยกมาจำพรรษาตามวัดที่ภิกษุนั้นเห็นว่ามีความสะดวกต่อการปฏิบัติของตน

วัดคูล้อม

การขุดคูล้อมวัดในสมัยสุโขทัย เชื่อว่ามีคติจากการสมมติสีมาตามอย่างวัดในลังกา โดยมีพระเถระชาวลังกาเป็นผู้แนะนำแบบอย่างให้ทำขึ้น การขุดคูล้อมวัดตามคติสมมติสีมานี้ในประเทศลังกามีอยู่ไม่น้อย และมีอยู่กระจัดกระจายในแถบชนบทของเมืองที่มีลักษณะคล้ายตามภูมิทัศน์ธรรมชาติ (Organic City) มีศาสนสถาน หมู่บ้าน และป่าโปร่ง กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป หรือไม่เป็นเมืองที่ไม่มีความเป็นอยู่อย่างเบียดเสียดอัดเยียด ดังเช่นเมืองในสมัยปัจจุบัน

วัดประเภทคูล้อมตามคติสมมติสีมานี้ นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ชาติตะวันตก เช่น Hocart ให้ทัศนะว่าเป็นวัดแบบ Moated Site⁵ มีคูล้อมเพื่อใช้เป็นลำรางระบายน้ำกันน้ำท่วมวัด ทัศนะของ Hocart อาจเป็นจริงได้ก็ต่อเมื่อวัดนั้นตั้งอยู่ในบริเวณที่มีน้ำหลากประจำ อย่างไรก็ตาม Hocart มิได้ให้แก่คิดในคดีด้านศาสนาได้เลย ตัวอย่างวัดแบบคูล้อมเป็นสมมติสีมาในลังกาได้แก่วัดประจิลเตสสะปะพพตา (Pacinatissapabbata) วัดโหลวีลา (Toluville) วัดปุลียังกุลัม (Puliyankulam) หรือวัดวิชยาราม (Vijayarama) ฯลฯ ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือของเมืองอนูราธูประ ส่วนวัดในสุโขทัยนั้นได้แก่วัดมหาธาตุ วัดสระศรี วัดตระพังทอง วัดตระพังสอ ฯลฯ ในที่นี้ผู้เขียน

ได้รวมเอาวัดในสุโขทัยทั้งประเภทขุดคูเหลี่ยมล้อมรอบวัด กับวัดประเภทขุดตระพังมีเกาะตรงกลาง สระไว้ด้วยกันเพราะถือว่าเป็นการสมมติสีมาเช่นเดียวกัน แต่ถ้าจะจำแนกเป็นต่างประเภทก็จะต่างกันตรงที่

1. วัดที่ขุดคูล้อมเป็นคูสี่เหลี่ยมรอบบริเวณนั้นจะสมมติสีมาในบริเวณวัดตอนใดก็ได้
2. วัดที่ขุดตระพังมีเกาะอยู่ภายในนั้นจะสมมติสีมาบนเกาะเท่านั้น

การศึกษาลักษณะวัดแบบคูล้อมในสุโขทัยนั้น ผู้ศึกษาจำเป็นจะต้องระมัดระวังไม่นำไปปะปนกับแบบสถาปัตยกรรมเทวสถานของเขมรในร่วมสมัยเดียวกับสุโขทัย ซึ่งมีคติการขุดคูล้อมเช่นเดียวกัน เพราะคติการขุดคูล้อมของเขมรเป็นคติพราหมณ์ที่ถือเอาเทวสถานเป็นเขาไกรลาสซึ่งเป็นศูนย์กลางจักรวาล และมี (คู) น้ำล้อมอันเป็นสัญลักษณ์ของสีทันดรสมุทร คติของเขมรในเรื่องนี้เป็นคติเดียวกันกับที่ไทยรับไว้ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วย ดังปรากฏในเรื่องไตรภูมิพระร่วง เพียงแต่ทางพุทธศาสนาเรียกศูนย์กลางหรือแกนจักรวาลว่าเขาพระสุเมรุเท่านั้น การรับคตินี้ของไทยก็ปรากฏ्यानในการสร้างพระบรมธาตุกลางเมืองสุโขทัย ดังจารึกวัดศรีชุมหลักที่ 2 กล่าวว่า "...สูงใหญ่ชาว งามดังเขาไกรลาส..."⁶

ส่วนการขุดคูล้อมวัดในสมัยอยุธยาหรือสมัยรัตนโกสินทร์นั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการดินถมที่ทำวัดประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งเพื่อการคมนาคมทางน้ำเป็นสำคัญ

จากตัวอย่างความคล้ายคลึงกันในรูปแบบของการขุดคูล้อมวัดดังกล่าว ผู้ที่สนใจศึกษาจึงจำเป็นจะต้องพิจารณาให้เห็นว่า คติของสุโขทัยนั้นเจาะจงเฉพาะเพื่อการทำสังฆกรรมเป็นสำคัญ

ตรีบูร

จากการสังเกตลักษณะการสร้างกำแพงเมืองสุโขทัย จะเห็นได้ว่าการขุดคูล้อมกำแพงถึง 2 ชั้น มีลักษณะคล้ายกับการขยายขนาดสมมติสีมาวัดแบบมีคูล้อม จะมีสิ่งผิดแผกไปก็แต่คูล้อมเมืองสุโขทัยนั้นทำเป็นคันดินกันเป็นเขื่อนซ้อนกัน 3 ชั้น การสร้างคูเมืองนั้นนอกจากจะเป็นคูเมืองป้องกันข้าศึกประชิดเมืองแล้ว ก็มีข้อที่น่าจะตั้งปัญหาถามว่ามีแนวคิดอื่นแฝงอยู่ด้วยหรือไม่

1. พื้นที่ตั้งเมืองสุโขทัยเป็นพื้นที่ราบต่ำ ดังปรากฏข้อเท็จจริงจากการสำรวจระดับแนวแนวความสูง (Contour) ตามแผนที่ว่า บริเวณแผ่นดินที่ตั้งเมืองมีระดับต่ำกว่าพื้นที่บริเวณทิศตะวันออกและทิศเหนือ ก็ปรากฏตามรายงานการสำรวจของกรมศิลปากร

เพื่อโครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย⁷ ที่ระบุว่า “...และจากแนวปะทะอากาศเย็นกับอุ่น ทำให้อาจเกิดน้ำท่วมฉับพลันได้ เพราะแหล่งรับน้ำฝนทางทิศตะวันตก อยู่ใกล้ตัวเมือง น้ำอาจไหลบ่าเข้าตัวเมืองทำให้เกิดน้ำท่วมโบราณสถาน...”

ดังนั้นจึงน่าจะเชื่อได้ว่าในอดีต เมื่อถึงฤดูน้ำหลากจะมีปริมาณน้ำที่ไหลผ่านเมืองสุโขทัย เป็นจำนวนมาก ฉะนั้นจึงได้มีการทำทำนบกั้นน้ำเป็น 3 ชั้น เพื่อตักน้ำให้ไหลอ้อมตัวเมืองไปสู่คลองแม่ลำพันด้านทิศตะวันออก กล่าวคือถ้าปริมาณน้ำหลากลงสู่ชั้นนอก มีเกินจำนวนที่จะป้องกันไว้ได้ ปริมาณน้ำที่มากเกินไปก็จะทะลักลงสู่ลำคูชั้นที่ 2 ตามลำดับ ซึ่งจะช่วยกั้นน้ำมิให้ท่วมตัวเมืองสุโขทัยได้อย่างปลอดภัย ความคล้ายคลึงของคูล้อมวัดกับคูล้อมเมืองมีด้วยประการฉะนี้ ดังนั้นถ้าวัดประเภทมีคูล้อมตั้งอยู่ในพื้นที่ระดับต่ำ การทำคูล้อมก็พลอยมีผลในด้านป้องกันน้ำท่วมไปด้วย

โดยข้อวิเคราะห์นี้เห็นว่าน่าจะเป็นไปได้ด้วยเหตุผลทางป้องกันน้ำท่วมยิ่งไปกว่าจะเชื่อว่าสุโขทัยสร้างตรีบูรขึ้นเป็นกำแพงสามชั้นดังที่มีผู้แปลคำว่า “ตรีบูร” เอาไว้จากการตรวจคำในจารึกได้พบมีคำว่า “กำแพง” ใช้อยู่ในจารึกวัดเขมาหลักที่ 14 ความว่า “...แลให้เป็นทรัพย์สาธารณะกัแล้ว ก่อทำกำแพงทั้งสี่ด้าน...” ดังนั้นจึงน่าจะเชื่อว่า คำว่า “บูร” มิได้แปลตรงตัวว่า “กำแพง” แต่คงหมายถึงคันดินหรือเขื่อนเป็นแน่

2. โดยรูปลักษณะของเมืองสุโขทัยนั้นเชื่อว่าในอดีตจะมีจำนวนวัดที่ในบริเวณตัวเมือง เก่ามากกว่าที่สำรวจพบในสมัยปัจจุบัน หากแต่วัดบางวัดได้พังทลายสูญหายไปบ้าง จนไม่อาจหาหลักฐานได้พบ และถ้าเป็นความจริงว่าในเมืองสุโขทัยเดิมมีจำนวนวัดมากกว่านี้จริง และมีวัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลางจักรวาลแล้วเมืองนี้ก็น่าจะเป็นนครวัดของไทยและคูล้อมนั้นก็คือสมมติสีมาของส่วนรวม มีตระพังหลายตระพังเป็นที่กักเก็บน้ำ แต่ในขณะที่เดียวกันก็อาจใช้เป็นสมมติสีมาสำหรับโบสถ์น้ำได้ด้วย

(หมายเหตุ : ส่วนที่ยังคงทำให้เข้าใจว่าตรีบูรเป็นกำแพงสามชั้น ก็คือบ่อที่สร้างขวางประตูด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตกและทิศใต้ ในพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

พระบรมโอรสาธิราช⁸ นั้นได้ทรงประทานข้อสั่งเกตว่าบ่อน้ำจะได้สร้างขึ้นภายหลังในสมัยเมื่อมีการใช้ปืนใหญ่กันแล้ว คือในสมัยกรุงศรีอยุธยารัชกาลสมเด็จพระบาทสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ บ่อน้ำสร้างขึ้นเพื่อเตรียมสู้ศึกหงสาวดี)

บรรพตวิหาร

โดยปกติวิสัยของชนชาติไทย มักนิยมอยู่ในที่ลุ่มใกล้น้ำใหญ่เพื่อต้องการน้ำในการเพาะปลูกและการคมนาคม เพราะฉะนั้นคนไทยจึงมักตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่ราบลุ่มที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ วัดวาอารามในอดีตก็ตั้งอยู่ใกล้หรืออยู่ในหมู่ชุมชนเพื่อความสะดวกแก่คนทั้งหลายจะได้ประกอบการกุศลและปฏิบัติธรรม

ต่อมาเมื่อเกิดมีพระสงฆ์ลัทธิดังกล่าวเกิดขึ้นในประเทศ พระภิกษุในลัทธินี้พอใจในความวิเวกและเป็นพระบิณฑุกุลิกะหรือพระอริยวาสีผู้ถือขุดงคควัตร พระเหล่านี้จึงมักตั้งวัดหรือสำนักอยู่ห่างไกลการรบกวนของชุมชน พอใจอยู่ในที่อันเป็นป่าเขาหรือถ้ำ จึงเกิดมีวัดป่า หรือวัดชานเมืองขึ้นในสมัยสุโขทัยตามอย่างที่เคยปฏิบัติมาในประเทศลังกา ที่พระบิณฑุกุลิกะเหล่านั้นมักสร้างบรรพตวิหารหรือวัดเขาเป็นสำนักอยู่อาศัย ดังนั้นจึงเห็นกันว่ามีวัดในสมัยสุโขทัยประเภทหนึ่งที่มีสร้างอยู่บนเนินที่สูง หรืออยู่บนเขา เช่น วัดเขาสุวรรณคีรี วัดเขาพนมเพลิง และที่เขาพนมเพลิงนั้นเองก็มีบันไดขึ้นเขา ก่อด้วยแลงเป็นบันไดกว้าง บันไดเช่นนี้มีลักษณะคล้ายบันไดทางขึ้นวัดมหินตเลวิหาร ซึ่งอยู่บนเขาในเมืองอนูราธูปูระ และเป็นบรรพตวิหารแห่งแรกของลังกา นอกจากนี้ในลังกาก็ยังมีบรรพตวิหารอื่น ๆ อีกเช่นวัดบังกุลิยา (Pankuliya) วัดมัญญิกเทญา (Manikdena) วัดประเภทบรรพตวิหารนี้ในรายงานโครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ของกรมศิลปากร พ.ศ. 2521 ได้จำแนกประเภทเป็นโบราณสถานกลุ่มที่ 6 กลุ่มโบราณสถานบนเขา

คโปนาราม

มีวัดประเภทหนึ่งสร้างเป็นวัดขึ้น แต่ไม่มีพระภิกษุอยู่อาศัย ต้นแบบของวัดชนิดนี้ปรากฏอยู่เป็นกลุ่ม กระจายอยู่เป็นจำนวนมากในป่าแถบตะวันตกของเมืองอนูราธูปูระ มีลักษณะเป็นวัดอริยวาสีมักตั้งอยู่ห่างไกลจากชุมชน แต่มีข้อแปลกที่ไม่เหมือนวัดอริยญิกที่เป็นบรรพตวิหารหรือไม่เหมือนวัดคามวาสีทั่วไป ตรงที่ไม่มีบริเวณสังฆาวาส ไม่มีพระเจดีย์ ไม่มีพระวิหาร หรือไม่มี

ตันโพธิปลูกไว้ จะมีแต่เฉพาะอาคารที่เรียกว่าปราสาท (Pasada) กับฐานไฟที่เรียกว่ามะละกา (Malaka) วางเชื่อมติดกันอยู่เท่านั้น สำหรับอาคารที่เรียกว่าปราสาทนั้นบางทีก็ทำเป็นกุฎิ (Kui) แทน แต่ก็คงวางอาคารเชื่อมติดกันกับแท่นไฟที่มะละกาเช่นกัน ขนาดของมะละกาหรือฐานไฟที่มีขนาดพื้นที่ใหญ่กว่าพื้นที่ของปราสาทหรือพื้นที่ของกุฎิประมาณสองเท่าถึงสองเท่าครึ่ง ภายในปราสาทนั้นบางหลังทำเป็นห้องเดียว แต่บางหลังก็อาจมีสี่ถึงห้าห้อง แต่อาคารที่เป็นกุฎิส่วนใหญ่ มักทำเป็นห้องเดียว ทั้งประสาทและมะละกาจะมีฐานรองรับ และตั้งอยู่ใกล้กัน มีทางเดินปูแผ่นหินเป็นเสมือนสะพานเชื่อมให้เดินติดต่อกันได้ทำที่เหมือนว่าสะพานหินนั้นจะยกได้ด้วย ตัวปราสาทนั้นเป็นอาคารที่มีหลังคาคลุม แต่ตัวไฟที่เป็นมะละกานั้นเป็นชานยกพื้นโล่ง มีเสารายรอบขอบยกพื้นบนหัวเสามีคานทับหลัง แต่ไม่มีเครื่องมุงบังใด ๆ ตัวปราสาทมีลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่งคือ ฐานปราสาททุกหลังจะเลือกทำลงบนเนินหิน มีร่องน้ำขุดล้อมเนินปราสาทโดยรอบ เหมือนกับจะใช้เป็นที่หมายแบ่งเขตในพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่สังฆกรรมของสงฆ์ส่วนรวม เพราะตัวปราสาทซึ่งเป็นอาคารสำคัญเองนั้น อย่างขนาดเล็กจะเป็นที่พ้ออาศัยของภิกษุได้เพียงรูปเดียวก็มี และทางต่อเชื่อมที่ปูด้วยหินซึ่งอยู่ระหว่างปราสาทกับมะละกานั้น สะพานแผ่นหินก็วางทับร่องน้ำหน้าทางเข้าปราสาทด้วย

ศาสนสถานเช่นนี้ นักโบราณคดีชาติตะวันตกต่างตั้งชื่อเรียกกันต่าง ๆ บ้างก็เรียกว่าโบราณสถานฝ่ายตะวันตก (Western Ruins) ของนครอนูราชปุระ บ้างเรียกวัดฟากตะวันตก (Western Monasteries) บ้างหรือเรียกว่าอาคารฐานคู่ (Double-platform Buildings) บ้างและรวมทั้งเรียกว่าตโปวนาราม (Tapovana Monasteries) ตามภาษาสิงหลบ้าง นักโบราณคดีฝ่ายตะวันตกเช่น Dickinson (ผู้ค้นพบลักษณะอาคารประเภทนี้)⁹ Bell Ayrton หรือ Hocart ฯลฯ ไม่อาจวินิจฉัยเด็ดขาดลงไปได้ว่าอาคารประเภทฐานคู่แผ่นนี้เป็นอาคารใช้เพื่อวัตถุประสงค์อะไรแน่ แต่ส่วนใหญ่ของนักโบราณคดีก็เห็นพ้องกันอาคารประเภทนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระภิกษุบั้งสกุลลิกะอันเป็นภิกษุฝ่ายอรัญวาสี

การกล่าวถึงตโปวนารามในที่นี้ มิได้หมายความว่าจะมีกลุ่มอาคารเช่นนี้ในสุโขทัยด้วย อย่างไรก็ตามก็ยังไม่มียานวัตถุที่เป็นโบราณสถาน หรือมีเอกสารใดกล่าวถึงอาคารเช่นนี้ ถ้าจะมีแห่งใดกล่าวถึงก็จะพบเพียงการกล่าวถึงชื่อวัดตโปวนารามในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์อยู่แห่งหนึ่ง¹⁰ แต่วัดดังกล่าวก็มิได้มีสิ่งใดใกล้กับตโปวนารามในลังกาเลย ส่วนในเมืองเก่าสุโขทัยนั้นแม้จะไม่

ปรากฏวัตถุหลักฐานของวัดประเภทนี้ แต่มีลักษณะสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งเชื่อกันว่าเป็นฐานปราสาทในพระราชวังโบราณในสมัยสุโขทัย สถานที่นั้นคือบริเวณที่เรียกว่าเนินปราสาท และก็มีหลักฐานเพียงฐานไฟที่สิ่งเดียวที่ยังเหลือให้เห็น อย่างไรก็ตามสถานที่นี้ได้มีนักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ของไทยลงความเห็นชัดเจนไปแล้ว ว่าเป็นที่ตั้งพระราชวังโบราณ จึงไม่มีสิ่งใดที่จะพุดถึงเรื่องตโปวนารามกันอีกต่อไป

เหตุใดตโปวนารามจึงมีฐานคูแฝด และเหตุใดปราสาทจึงจะต้องล้อมฐานด้วยร่องน้ำเป็นพิเศษ และเหตุใดจึงต้องมีสะพานหินที่ดูเหมือนจะช่วยกันยกได้ คำถามเหล่านี้ได้มีคำตอบว่า "เหตุใด" อยู่มากมาย และเหตุใดต้องสร้างอาคารชุดนี้ในราวป่าที่ห่างไกลจากผู้คน เราจะอธิบายสิ่งที่เป็นคำถามเหล่านี้ได้หรือในฐานะที่เรามิใช่ชาวสิงหล ในเมื่อแม้แต่ชาวสิงหลในสมัยปัจจุบันก็อธิบายไม่ได้ การที่ชาวสิงหลในปัจจุบันไม่อาจอธิบายสิ่งบางอย่างที่เป็นวัฒนธรรมทางศาสนาที่เคยมีมาก่อนนั้น อาจเป็นเพราะพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ได้เคยขาดช่วงไป จนเป็นเหตุให้จำเป็นต้องอาศัยคณะสงฆ์จากไทยไปฟื้นฟูพุทธศาสนาในลังกาขึ้นใหม่ การสืบเนื่องของพุทธศาสนาในประวัติของลังการะยะหลังจึงนิยมเรียกกันว่าอุบาลีวงศ์ตามชื่อของพระเถระผู้นำลัทธิจากไทยไปเผยแพร่หรือเรียกในอีกชื่อหนึ่งว่าสยามวงศ์นี้จึงอาจเป็นสาเหตุให้ลักษณะการใช้อาคารประเภทนั้นเลิกราไปโดยที่ภิกษุสยามวงศ์อาจหันไปใช้วิธีที่เป็นความนิยมอย่างไทยนี่เป็นแต่เพียงข้อสันนิษฐานที่ไม่อาจยกสิ่งใดขึ้นอ้างประกอบได้

ในวิธีปฏิบัติทางพุทธศาสนานั้น มีวิธีการอย่างหนึ่งที่ปรากฏในปัจจุบันว่ามีจารีตซึ่งพระเถระฝ่ายอรัญวาสีปฏิบัติตรงควัตรอย่างอกฤตัมภินิยมประพฤติก็นคือการเข้าสู่นิโรธสมาบัติในระยะเวลาหนึ่งในสถานที่วิเวกอันปราศจากผู้รบกวนเช่นอาศัยปฏิบัติในกุฏิเล็ก ๆ มุ่งด้วยใบไม้ตามป่า ตามเขาหรือตามถ้ำภิกษุผู้เข้าบำเพ็ญฌานนั้นจะเป็นผู้กำหนดให้คณะศิษย์ทราบว่าจะกระทำเมื่อใดและจะพ้นจากการปฏิบัติเมื่อใด ดังนั้นคณะศิษย์จึงมักจะเป็นฝ่ายจัดสถานที่ให้ความสะดวกแก่อุปัชฌาจารย์ของตน และจะรู้กำหนดวันและเวลาที่พระเถระรูปนั้นออกจากนิโรธสมาบัติ สำหรับพุทธศาสนิกไทยนั้น มักนิยมนำภัตตาหารไปถวายพระภิกษุที่ออกจากนิโรธสมาบัติและจะฉันภัตตาหารเป็นมือแรก ดังนั้นจึงมักมีผู้คนเป็นจำนวนมากมารอถวายภัตตาหารเนื่องในโอกาสนี้ เพราะเชื่อกันว่าเท่ากับได้ทำบุญกุศลกับพระอรหันต์ ธรรมเนียมนี้ยังมีปฏิบัติกันเป็นประจำในวัดทางจังหวัดภาคเหนือและภาคอีสาน ซึ่งวัดเหล่านั้นเป็นวัดป่าที่เรียกกันว่าวัดอรัญวาสีนั่นเอง

คราวนี้ถ้าจะลองเปรียบเทียบว่าถ้ากฎที่คณะศิษย์ได้ทำถวายอุปัชฌาย์ของตนเพื่อเข้านิเวศสมาบัตินั้นคือปราสาทหรือกฎที่กล่าวถึงมาแล้ว จะมีความแตกต่างกันก็เพียงปราสาทหรือกฎในลังกาเป็นอาคารถาวร ส่วนกฎในไทยนั้นเป็นอาคารชั่วคราว และร่องน้ำที่รอบปราสาทก็คือเขตอธิษฐานที่ภิกษุผู้กระทำการจะเป็นผู้กำหนดนั่นเอง ส่วนมะละกาหรือฐานไฟที่ก็คือบริเวณที่พุทธบริษัทจะไปชุมนุมถวายภัตตาหารมื้อแรกแก่พระภิกษุผู้ซึ่งเพิ่งพ้นจากการปฏิบัติ สำหรับบริเวณวัดที่จะจงให้อยู่ห่างไกลจากชุมชนและไม่มีอาคารทางศาสนาประเภทอื่น ๆ ประกอบก็เพื่อวัตถุประสงค์นี้ คำว่าตโปกัคือ “ตะบะ” ฉะนั้นตโปวนารามก็คือ “ป่าที่บำเพ็ญตะบะ” เมื่อทราบคำแปลดังนี้จึงดูเหมือนว่าชื่อประเภทของวัดกับลักษณะการใช้อาคารตามที่สันนิษฐานจะเป็นไปในทิศทางเดียวกัน ข้อสมมติเปรียบเทียบนี้จะเป็นไปได้เพียงใดนั้นผู้เขียนไม่อาจชี้ชัดลงไปได้ว่าใช่หรือไม่ ดังนั้นจึงขอให้ถือว่านี้เป็นทางสันนิษฐานตโปวนาทางหนึ่งเท่านั้น

วัตถุประสงค์ที่ยกตโปวนามากกล่าวในที่นี้ มิใช่เพื่อจะยืนยันว่ามีตโปวนาในสุโขทัย แต่ที่ผู้เขียนยกรูปแบบของสถาปัตยกรรมแบบอาคารชุดฐานคู้แฝดมากกล่าวก็เพราะได้เห็นวัดหลายวัดในสุโขทัยมีลักษณะค่อนข้างจะคล้ายกัน วัดเหล่านี้นี้อาจยกตัวอย่างรูปผังคือวัดศรีสวาย ที่เปลี่ยนจากเทวสถานมาเป็นพุทธสถาน ตัวปราสาทมีลักษณะที่อาจเรียกได้ว่าปราสาท ก็มีส่วนต่อเชื่อมแคบ ๆ ออกมายังวิหารที่สร้างขึ้นใหม่เบื้องหน้า อีกวัดหนึ่งคือวัดศรีชุม มีรูปมณฑปแทนปราสาทและมีทางเชื่อมแคบ ๆ ออกมายังวิหารที่สร้างขึ้นเบื้องหน้า นอกจากวัดทั้งสองนี้แล้ว ยังมีวัดสวนแก้ว อุทยานน้อยกับวัดสี่อริยาบทเป็นตัวอย่งในรูปผังได้อีก จากตัวอย่างเหล่านี้จะเห็นว่าแม้วัตถุประสงค์ของอาคารจะไม่ตรงกัน แต่รูปลักษณะการวางอาคารและวิธีการเชื่อมต่อกันก็เป็นไปในแบบอย่างเดียวกัน

วัดที่มีสมมติสีมาแบบकुलอมกัठी หรือวัดแบบบรรพตวิหารกัठी ล้วนเป็นแบบอย่างของวัดฤๅถนวาสีหรืออรัญวาสี เป็นสำนักของภิกษุขังสุกุลลิกะที่ภิกษุลังกานำเข้ามาเผยแพร่ในสมัยสุโขทัย ฉะนั้น เมื่อใดที่สังเกตเห็นวัดที่มีลักษณะดังกล่าวก็พึงเชื่อได้ว่าเป็นวัดประเภทใดประเภทหนึ่งที่เป็นสำนักของภิกษุลังกาวงศ์ในสมัยสุโขทัยดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากรูปแบบของวัดในลัทธิลังกาวงศ์ตามที่ได้อธิบายไว้แล้ว องค์ประกอบอื่นที่เป็นสถาปัตยกรรมและจำเป็นจะต้องมีในวัดแบบลังกาวงศ์ก็คือ เจดีย์ (สถูป) วิหาร (ปฐิมาหระ) และต้นพระศรีมหาโพธิ์ (โพธิหระ) นอกจากนั้นถ้าวัดนั้น ๆ เป็นสังฆารามคือวัดที่เป็นประเภทมี

ภิกษุอยู่อาศัยวัดนั้นก็จะมามีบริเวณที่เป็นสังฆาวาส อันประกอบด้วยหมู่กุฏิและหอนั้น ฯลฯ อยู่ด้วย ส่วนพุทธาวาสอันเป็นสถาปัตยกรรมถาวรนั้นยังอาจจะคงสภาพให้เห็นได้ เว้นแต่ในส่วนที่เป็นสังฆารามนั้น เป็นสิ่งที่แน่นอนว่าจะไม่มีอายุยืนให้เห็นเป็นหลักฐานได้ในสมัยปัจจุบัน

เจดีย์แบบลังกาเป็นสิ่งที่ชี้ชัดว่าวัดใดเป็นวัดในลัทธิลังกาวงศ์ด้วยอย่างหนึ่ง เจดีย์ทรงลังกาหรือที่นิยมเรียกกันในสมัยปัจจุบันว่าเจดีย์ทรงระฆังนั้น ลักษณะองค์ประกอบที่สำคัญคือมีฐานกลมหรือสี่เหลี่ยมซ้อนสามชั้นรองรับองค์ระฆังทรงโอคว่ำ เหนือองค์ระฆังมีบัลลังก์ และบนแกนกลางบัลลังก์ก็กรวยยอดประดับปล้องไฉนเป็นชั้น ๆ บนปลายสุดของกรวยยอดมีลูกแก้วประดับยอดของเจดีย์ทรงลังกานั้นมักจะประดับปล้องไฉนไว้เป็นจำนวนมาก ดังเช่นที่ลูนันเวลเจดีย์ในนครอนุราธปุระเป็นตัวอย่าง หรือเจดีย์พระบรมธาตุที่นครศรีธรรมราชก็เช่นกัน

เมื่อสุโขทัยรับเอาเจดีย์ทรงลังกาเข้ามาสร้างในอาณาจักร ช่างสุโขทัยก็ได้เปลี่ยนทรวดทรงขององค์ระฆังเหนือฐานรองรับจะมีลักษณะผายออกเล็กน้อย ด้วยเหตุที่เจดีย์ทรงลังกาในสมัยสุโขทัยมีลักษณะดังนี้ จึงได้มีผู้นิยมเรียกพระเจดีย์ชนิดนี้ว่าเจดีย์ทรงระฆังไปด้วย ส่วนปลียอดประดับปล้องไฉนนั้นสุโขทัยได้กำหนดจำนวนปล้องเป็นจำนวนต่าง ๆ ไม่ทำมากปล้องเช่นที่ทำในลังกาหรือที่ทำที่นครศรีธรรมราช จำนวนปล้องไฉนของสุโขทัยนั้นทำให้ดูเหมือนกับว่าจะเป็นจำนวนชั้นภูมิที่มีปรากฏในไตรภูมิพระร่วงที่พญาลิไททรงนิพนธ์ขึ้นไว้¹¹ ฐานสี่เหลี่ยมนั้นก็มักมีผู้กล่าวว่ามี ความหมายมาจาก “อริยสัจ 4” ส่วนการเรียงซ้อนฐานสามชั้นนั้นก็เพื่อให้หมายถึงไตรภูมิ โดย ความหมายขององค์พระเจดีย์จะหมายถึงพระพุทธศาสนาอันเป็นที่พึ่งของโลกทั้งสาม มีอริยสัจ 4 เป็นธรรมข้อพิจารณาอันทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมปฏิบัติตามได้บรรลุถึงพระนิพพาน ส่วนจำนวนปล้องไฉนบนส่วนยอดก็คือชั้นภูมิฝ่ายสุดคืออันเป็นที่ไปของสัตว์ผู้ประพฤติชอบที่มีพระนิพพานเป็นยอดสูงสุด การอ่านความหมายอันเป็นหัวข้อธรรมจากองค์พระเจดีย์นั้น ได้มีท่านนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาของขีเขตคือท่านอนาคาลิกะโควินธะ ได้กล่าวว่าบุคคลอาจรู้ธรรมได้โดยอ่านความหมายได้จากองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีอยู่ในพระเจดีย์¹²

ตามที่ได้มีจารึกเรื่องราวกล่าวว่ามีภิกษุชาวลังกามาสู่กรุงสุโขทัยนั้น ภิกษุเหล่านั้นหมายรวมถึงภิกษุไทยที่เดินทางไปบวชแปลงจากลัทธิเดิมของไทยเป็นอย่างลัทธิลังกาวงศ์อีกด้วย เมื่อภิกษุเหล่านั้นเดินทางเข้ามา พร้อมกันนั้นก็คงจะมีโยมอุปถากที่เป็นชาวลังกาติดตามเข้ามาด้วย ดังปรากฏ

ข้อความในจารึกเป็นหลายตอนว่า มีชาวลังกาเป็นอันมากพากันเข้าช้ช้องต่อการประจักษ์ปาฏิหารยษ์ของพระบรมสารีริกธาตุที่ศรีสัชนาลัย หรือมีการกล่าวถึงชาวลังกา 5 (หมู่) บ้าน การอ้างถึงชาวลังกาในสมัยสุโขทัยนั้นก็เนื่องด้วยได้พิจารณาเห็นองค์ประกอบทางศิลปะหลาย ๆ แห่ง มีรูปแบบที่ผิดไปจากศิลปะท้องถิ่นของสุโขทัย องค์ประกอบของศิลปะเหล่านั้นน่าจะเป็นสิ่งที่ทำขึ้นในสุโขทัยนั่นเอง หากแต่มิใช่โดยฝีมือของช่างไทย เมื่อมีประจักษ์พยานทางวัตถุที่ปรากฏดังนั้นก็ทำให้เข้าใจว่าในบรรดาชาวลังกาที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนพำนักในสุโขทัยหรืออาจมีพระภิกษุบางรูปรวมอยู่ด้วย เป็นช่างที่มีส่วนสร้างองค์ประกอบศิลปะเหล่านั้นขึ้น

องค์ประกอบทางศิลปะที่สังเกตเห็นปรากฏอยู่ในศาสนวัตถุเหล่านั้นได้แก่

1. ชุ่มทิศขององค์พระมหาราชูซึ่งเป็นองค์ประธานของวัด เป็นเจดีย์ทรงดอกบัวตูมซึ่งเป็นแบบอย่างพระเจดีย์เดิมของสุโขทัย แต่ส่วนชุ่มทิศนั้น ตอนบนของชุ่มเป็นแบบชุ่มกุกุมีลายเถา蔓วนสลักกลับกัน ยอดชุ่มทำเป็นรูปเกยระติมุขหรือหน้ากาล และที่ตัวเหงาของชุ่มทำเป็นหัวมกรอ้าปากคาบปลายกรอบชุ่ม และตัวมกรนั้นหันหน้าเข้าหาภายใน ชุ่มแบบกุกุนี้เป็นแบบแตกต่างไปจากชุ่มที่สุโขทัยเคยทำชุ่มทั่วไปของสุโขทัยนั้นมักจะเป็นลักษณะที่คล้ายกรอบหน้าต่างชุ่มมักมีมุมหยักตามแนวโค้ง มียอดแหลมพนมแหลม และมีเชิงชุ่มจบลงด้วยตัวเหงาม้วนอย่างเหงาหน้านาง

ชุ่มกุกุอันเป็นชุ่มที่ครอบองค์พระมหาราชูนี้ ได้พบมากในประเทศลังกาและเห็นได้ชัดว่ามีรูปเป็นแบบเดียวกัน เช่นที่หน้าบัน วัดลังกาติลลหรือที่ชุ่มประตูวิหาร พระทันตธาตุที่นครโคลัมโบ โดยเฉพาะในตัวอย่างหลังนี้กับชุ่มพระมหาราชูแทบจะเป็นแบบที่ถอดจากพิมพ์เดียวกัน ดังนั้นจึงน่าจะเชื่อได้ว่าในสมัยสุโขทัยนั้นได้มีช่างชาวลังกา เดินทางเข้ามาอยู่ในสุโขทัยนี้ด้วย

2. ฐานชัระหรือแท่นถ้ายบัสสวะสำหรับพระภิกษุทำด้วยหินมีลายประดับ ดังที่ขุดพบและมีตัวอย่างเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์จังหวัดสุโขทัยนั้น เข้าใจว่าจะพบได้แต่เฉพาะวัดที่เป็นวัดอรัญวาสีที่เป็นวัดในลัทธิลังกาวงศ์เท่านั้น ฐานชัระนี้เป็นสิ่งแน่นอนว่าเป็นของภิกษุลังกาวงศ์ที่เชื่อเช่นนั้นเพราะมีตัวอย่างเป็นจำนวนมากให้เห็นในประเทศลังกา สำหรับในลังกานั้นพบแท่นชัระเหล่านี้อยู่ในบริเวณวัดที่มีศาลาพระกรรมฐาน (Padhanasala) เช่นวัดเวสศิริ (Vessagiriya) และวัดโทลูวิลลา (Totuvilla)¹³ ฉะนั้นจึงคงจะไม่ใช่แท่นที่บัสสวะทั่วไป และถ้าเป็นดังเช่นสันนิษฐานแท่นบัสสวะนี้ก็คงจะวางอยู่เฉพาะในบริเวณสถานที่ ๆ มีการปฏิบัติพระกรรมฐานเท่านั้น แท่น

ชำระหนี้คงจะไม่มีในวัดอื่นที่ไม่มีศาลาพระกรรมฐาน เพราะฉะนั้นจึงมีการพบแท่นชำระหนี้เพียงบางวัด

และถ้าหากการสันนิษฐานนี้ถูกต้อง ก็น่าจะลองพิจารณาต่อไปว่าเพราะเหตุใดจึงต้องกระทำดังนี้ คำตอบที่พอจะมีความสมเหตุสมผลก็คือ ในขณะที่พระภิกษุอยู่ปริวาสกรรมในระหว่างปฏิบัติพระกรรมฐาน ภิกษุไม่พึงเป็นเหตุให้เกิดอกุศลกรรมใด ๆ แม้แต่เพียงไม่เจตนาก็ตาม ดังนั้นในการขบถ่ายในระหว่างการปฏิบัติพระกรรมฐานจึงจำเป็นต้องกระทำในที่ ๆ จัดเตรียมไว้ เพื่อป้องกันเหตุที่จะเป็นอันตรายต่อสัตว์ประเภทแมลง สำหรับหลุมคูตหรือหลุมอุจจาระนั้นย่อมไม่เป็นปัญหา เพราะเป็นหลุมขุดใต้แท่นชำระที่มีติดชิดดีแล้ว ส่วนหลุมมูตบนแท่นศิลานี้ก็มีรางแยกไปลงบ่อทรายที่ทำไว้เฉพาะ ดังนั้นเมื่อถ่ายบัสสวะลงในที่ที่เตรียมไว้ น้ำบัสสวะจึงไม่ไหลไปท่วมสัตว์หรือแมลงที่อาศัยอยู่ตามพื้นดินได้ นี่จึงเป็นการแก้ปัญหาที่อาจทำให้สัตว์หรือแมลงตายโดยไม่เจตนา ซึ่งจะช่วยให้การปฏิบัติพระกรรมฐานมีความบริสุทธิ์โดยตลอด

นอกจากข้อสันนิษฐานดังกล่าวแล้วข้างต้น ยังมีคำบอกเล่าที่น่าพิจารณาของท่านผู้รู้บางท่านกล่าวว่าฐานชำระหินสลักนี้ เป็นของใช้ที่สร้างขึ้นเฉพาะสำหรับพระภิกษุอรุณวาสีที่มีสมณะฐานะสูง เช่น พระสังฆราชฝ่ายอรุณวาสีหรือพระภิกษุชั้นพระมหาสวามีที่เป็นอาจารย์ฝ่ายวิปัสณาธุระ เพราะเหตุนั้นแท่นชำระประเภทนี้จึงพบมีแต่เฉพาะวัดฝ่ายอรุณวาสีเท่านั้น

3. การทำรูปช้างล้อมรอบฐานเจดีย์ดังปรากฏตัวอย่างที่วัดช้างล้อม วัดช้างรอบวัดเขาสุวรรณคีรี ฯลฯ นั้น เข้าใจว่าภิกษุลังกาน่าจะนำตัวอย่างมาจากลวันเวลเจดีย์ในเมืองอนุราธปุระ และเมื่อพุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์เจริญในนครศรีธรรมราช เจดีย์พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และเจดีย์วัดพะโคะที่สงขลาที่ทำรูปช้างล้อมฐานพระเจดีย์ไว้เช่นกัน

การทำรูปช้างล้อมรอบองค์พระเจดีย์นี้เคยเป็นที่สงสัยกันว่าทำขึ้นเพราะเหตุใด ในการไปทัศนศึกษาในประเทศลังกาเมื่อ พ.ศ. 2521 ของผู้เขียน ผู้เขียนได้รับคำอธิบายจากท่านผู้รู้ชาวลังกาว่าการทำช้างล้อมรอบองค์พระเจดีย์นี้ได้คติมาจากการแทะเชิฐพระบรมสารีริกธาตุที่เคยกระทำมาแต่โบราณ การที่ใช้ช้างนั้นก็เพราะถือกันว่าช้างเป็นสัตว์ประเสริฐ แม้ในพงศาวดารของไทยก็เคยมีการกล่าวถึงการเชิฐพระบรมสารีริกธาตุโดยใช้ช้างไปยังนครลำปาง ดังเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปแล้ว และน่าจะเป็นเพราะคติดังกล่าวชาวลังกา จึงได้ทำรูปช้างเทินพระเจดีย์ที่สำคัญ คตินี้จึงพลอยได้รับการนำมาเผยแพร่ในไทยด้วย

4. ในปี พ.ศ. 1902 พญาสิทธิพรโปรดให้ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปไว้บนเขาแห่งหนึ่ง ซึ่งเดิมเขานั้นจะมีชื่ออย่างไรไม่ปรากฏ แต่เมื่อประดิษฐานรอยพระบาทนั้น ก็ทรงโปรดให้เรียกชื่อว่าเขาสมนกฏ ตามอย่างชื่อเขาซึ่งเป็นที่ประดิษฐานรอยพระบาทในลังกาคัน เป็นรอยพระพุทธรูปต้นแบบที่ได้ทรงส่ง สมณทูตให้ไปถ่ายแบบมาครั้งนั้น จึงเป็น ครั้งแรกที่ได้มีรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ต่อมาจึงมีธรรมเนียมสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นตามป่าหรือตามเขาที่พระภิกษุลังกาวงศ์ได้นำพุทธศาสนาไปเผยแพร่อยุ่พระพุทธรูปจึงได้มีเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่แสดงแนวทางที่พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์แพร่ไปถึง

เมื่อพิจารณาคุณลักษณะการเผยแพร่พุทธศาสนาในอดีตแล้ว เห็นว่ามีวิธีการเผยแพร่ต่างกันเป็นสองลักษณะ ลักษณะหนึ่งคือเมื่อภิกษุอริยวาสีนำคณะจาริกไปตามภูมิภาคประเทศ เมื่อเห็นทำเลใดเป็นที่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญภรรต วิชาศีล ก็จะสร้างรอยพระพุทธรูปหลงไว้ ในที่นั้นเป็นเครื่องหมายว่าพระพุทธรูปได้มาถึงยังตำบลนั้น ๆ แล้ว การทำเครื่องหมายรอยพระพุทธรูปในตำบลต่าง ๆ เช่นนี้ในสมัยนั้นคงไม่ผิดจากการทำแผนที่หรือที่หมายเท่าใดนัก เพื่อว่าภิกษุรุ่นหลัง ๆ จะได้เดินทางไปยังดินแดนนั้น ๆ ถูกเมื่อสอบถามถึงแหล่งรอยพระพุทธรูปจากชาวบ้านท้องถิ่นนั้น ๆ ในประเทศไทยนี้มีผู้พบรอยพระบาทหลายแห่ง การที่คณะจาริกเผยแพร่ว่าศาสนาได้กระทำดังที่สันนิษฐานเป็นเหตุให้คนท้องถิ่นได้เล้าสืบทอดกันมาเป็นปุคลาธิษฐานว่า พระพุทธรูปได้เคยเสด็จมาประทับรอยพระบาทไว้ ณ ที่แห่งนั้นแห่งนี้ ซึ่งนี่เป็นวิธีการรักษาหรือบอกตำแหน่งแหล่งที่ตั้งรอยพระพุทธรูปหลายแห่งในแบบตำนานพื้นบ้าน ต่อมาเมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์ใดที่ทรงมีพระราชศรัทธาอย่างยิ่งในพระพุทธรูปศาสนาได้ทราบข่าว ก็ทรงกระทำบูชาด้วยอาคารสถานที่และเครื่องสักการะ ดังเช่นที่พระบาทตากผ้า หรือพระพุทธรูปสระบุรีเป็นตัวอย่าง

ส่วนการเผยแพร่พุทธศาสนาอีกลักษณะหนึ่งนั้น เป็นวิธีการที่น่าจะเป็นแบบเริ่มแรกของการเผยแพร่พุทธศาสนา คือเป็นวิธีการที่เกิดขึ้นใกล้สมัยพุทธกาล ในครั้งที่สามารถหาพระบรมสารีริกธาตุได้เป็นจำนวนมาก สมณะทูตผู้เป็นหัวหน้า มักจะนำพระบรมสารีริกธาตุจำนวนหนึ่งติดตัวไปยังสถานที่ที่ปรารถนาจะให้เป็นที่ศูนย์กลางเผยแพร่พระศาสนา ซึ่งมักจะเป็นเมืองที่มีความเจริญแล้วหรือเป็นเมืองที่มีกษัตริย์ปกครองเป็นหลักเป็นฐาน เมื่อชนท้องถิ่นรับนับถือพระธรรมคำสอนดีแล้วจึงได้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุขึ้นเป็นศูนย์รวมความศรัทธา และเป็นประธานของพุทธศาสนาในดินแดนแห่งนั้นดังเช่นพระปฐมเจดีย์ พระธาตุนม พระธาตุจอมกิติ หรือพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช เป็นต้น

5. ในปีพุทธศักราช 1902 ในรัชกาลพญาลีโอ พร้อมกับคณะสมณะทูตซึ่งไปจำลองรอยพระพุทธรูป ๓ เศษสมณกุฎในประเทศลังกา นำมาประดิษฐานในสุโขทัย สมณะทูตคณะนี้ก็ได้นำกิ่งพระศรีมหาโพธิซึ่งต้นเดิมในลังกานั้น เป็นต้นที่สืบทอดโดยตรงมาจากพุทธคยาในประเทศอินเดีย นำมาปลูกไว้ในเมืองกำแพงเพชรและในเมืองอื่นๆ¹⁴ ซึ่งได้แบ่งมาปลูกไว้หลายแห่ง การปลูกต้นพระศรีมหาโพธิในครั้งนั้นนับว่าเป็นครั้งแรกที่มีการปลูกต้นพระศรีมหาโพธิในประเทศไทย และถือเป็นปูชนียสถานอันศักดิ์สิทธิ์ การปลูกต้นพระศรีมหาโพธิในครั้งนั้นจึงน่าจะเป็นธรรมเนียมที่นิยมปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน

แม้ว่าอาณาจักรสุโขทัยจะเป็นอาณาจักรใหม่ ที่ตั้งขึ้นท่ามกลางอิทธิพลมอญและเขมร และถึงแม้ว่าอาณาจักรสุโขทัยจะรับพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์จากลังกา เพิ่มเข้ามาอีกก็ตาม จะเห็นได้ว่าอิทธิพลจากต่างชาติเหล่านั้นมิได้ครอบงำสุโขทัยให้คล้อยตามอิทธิพลทางศิลปและวัฒนธรรมทั้งหมด โดยเฉพาะเมื่อสุโขทัยรับพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์นั้น สุโขทัยน่าจะรับศิลปวัฒนธรรมของลังกาไว้ด้วย แต่สุโขทัยกลับรับเฉพาะคติทางพุทธศาสนาเท่านั้น แม้ว่าจากเรื่องราวที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าสุโขทัยยอมรับแบบแผนการจัดรูปศาสนสถานแตกต่างไปจากรูปการจัดแบบวัดที่เคยมากก็ตาม นั่นก็เป็นแต่เพียงการยอมรับธรรมเนียมเพื่อให้เป็นไปตามคติของลัทธิเท่านั้น รูปแบบสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับลัทธิลังกาวงศ์ในสุโขทัย คงเป็นไปตามรสนิยมในแบบสถาปัตยกรรมของไทยที่มีมาแต่เดิม หากได้คล้อยตามศิลปของประเทศผู้นำลัทธิศาสนานั้นมาด้วยไม่ คุณสมบัติเช่นนี้เองที่เป็นเอกลักษณ์ของไทยตลอดมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

การศึกษาเรื่องแบบอย่างลังกาวงศ์ในสมัยสุโขทัยนี้ แม้จะเป็นการอ่านหลักฐานจากพยานวัตถุได้เพียงเล็กน้อย กับบางสิ่งบางอย่างก็เป็นความคิดเห็นของผู้เขียนเองก็ตาม แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าอาณาจักรแรกของไทยนั้นอาจมีเรื่องราวความเจริญให้ศึกษาค้นคว้าในด้านอื่นอีกมาก และสมควรที่จะร่วมมือกันศึกษาอีกต่อไปโดยไม่หยุดยั้ง เพื่อว่าความเจริญของประเทศไทยซึ่งเริ่มต้นประวัติศาสตร์ในประเทศนี้จะได้มีประวัติของวิวัฒนาการโดยสมบูรณ์

เชิงอรรถ

- 1 หมายถึงวัดป่ามะม่วง, ศิลปากร กรม, *เที่ยวเมืองพระร่วง* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ศิลปাবรรณาการ พระนคร พ.ศ. 2498, หน้า 128.
- 2 ศิลปากร กรม, *คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย*. ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ศิลปাবรรณาการพระนคร, พ.ศ. 2498, หน้า 439.
- 3 ปรียัติธรรมธาดา พระยา, *สังคีตวงศ์*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ วัดพระเชตุพน พระนคร, พ.ศ. 2521 หน้า 312.
- 4 ศิลปากร กรม, *ตำนานมูลศาสนา*. เสริมวิทย์บรรณาการ พระนคร, พ.ศ. 2519, หน้า 317.
- 5 Senake Bandaranayake, *Singhalese Monastic Architecture*. E.J. Brill, 1974, p. 58.
- 6 ศิลปากร กรม, *คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย*. ศิลปাবรรณาการ พระนคร, พ.ศ. 2519. หน้า 317.
- 7 ศิลปากร กรม, *โครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย*. พระนคร, พ.ศ. 2519, หน้า 35.
- 8 ศิลปากร กรม, *เที่ยวเมืองพระร่วง*. ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ศิลปাবรรณาการ พระนคร, พ.ศ. 2498, หน้า 125.
- 9 Senake Bandaranavake, *Singhalese Monastic Architecture*. E.J. Brill, 1974, p. 102
- 10 ศิลปากร กรม, *ชินกาลมาลีปกรณ์*. พ.ศ. 2501, หน้า 119.
- 11 ธนาคารกรุงเทพ, *ลักษณะไทย (สถาปัตยกรรมไทยเดิม)* โรงพิมพ์ไทยพาณิชย์, พระนคร, พ.ศ. 2525
- 12 Lama Anagarika Govinda, *Psycho-cosmic Symbolism of the Buddhist Stupa*. Dharma Publishing Emery ville California, 1976, p. 61.
- 13 Senake Bandaranavake, *Singhalese Monastic Architecture*. E.J. Brill, 1974, p. 79.
- 14 ศิลปากร กรม, *คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย*. ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ศิลปাবรรณาการ, พ.ศ. 2498, หน้า 391.